

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ МОНГОЛ ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨРДҮН САНДЫК
КАТЫШЫ**

Жалпы түрк жана монгол тилдеринин генетикалык тектештигине байланыштуу болгон орток лексикадан башка да кыргыз тилинин сөздүк курамында монгол тилинен келип кирген сөздөрдүн да бар экендигин көрөбүз. Мындай сөздөргө **алтын, аяк, аймак, бараан, туулга, канчык, шыраалжын, талкуу, унаа, келегей, салаа, керээз, кылжыр, таар, босого, кыргоол, кулан** жана башкаларды көрсөтүүгө болот. Бул сөздөр түрк жана монгол тилдери өз алдынча айрым-айрым тилдерге бөлүнүп кеткен мезгилден кийин, ал тилдердин ээлеринин ортосунда болгон ар кандай тарыхый байланыштардын натыйжасында келип кирген. Мындай сөздөрдү орток лексикадан айырма-лоочу белги катары алардын көпчүлүгүнүн монгол тилинде туунду сөздөр экендиги жана аларды түзүүчү элементтердин түрк тилдеринде жоктугу эсептелет.

Кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнүн кирүү мезгилин, ордун аныктоо кыргыз тил илиминде чечиле элек талаш маселелерден.

Академик И.А.Батманов кыр-гыз тилине монгол лексикасы үч мезгилде:

- 1) кыргыздар менен монголдордун ата-бабаларынын Алтайдагы байланыш мезгилинде;
- 2) XIII кылымдагы монголдордун кыймылынын мезгилинде;
- 3) кыргыздардын ойроттор жана жети-суулук калмактар менен болгон өз ара катнашынын мезгилинде жана эки түрдүү жол менен:
 - а) кыргыздар менен монголдордун (же алардын ата-бабаларынын) тике оозеки катнашуусунун натыйжасында;
 - б) башка тилдер аркылуу келип кирген деп көрсөтөт [1:59-60].

Ал эми академик Б.М.Юнусалиев «Кыргыз лексикологиясында» жогоруда мисалга келтирилген монгол сөздөрүнөн **керээз, топчу, кылжыр, таар, сонун, каалга, келегей, белен** сыяк-туулардын алтай жана кыргыз тилдеринен башка түрк тилдеринде, ошонун ичинде азыркы мезгилде кыргыз тили менен тыгыз байланышта болгон уйгур, өзбек жана казак тилдеринде да жок экендигин негизге алып, байыркы кыргыз жана монгол тобундагы тилдерге гана орток болгон тилдик катыштын натыйжасында, азыркы кыргыздардын ата-бабалары Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) оошуп келүүдөн алда канча мурда Монголияга жана Бурятияга жакын жашап турган мезгилде келип кирген болуу керек деген жыйынтыкка келет да, калган бардык божомолдорду, ошонун ичинде XII-XIII кылымдагы монголдордун басып алган мезгилинде Орто Азиядагы түрк тилинде сүйлөгөн элдерге сиңип кеткен монгол уруулары аркылуу кириши жөнүндөгү мүмкүнчүлүктү да жокко чыгарат. Андай болбогондо этностук курамына монгол тилинде сүйлөгөн кыйла уруулар кирген казактарда да, өзбектерде да жогорудагы аталган сөздөрдөн болушу тийиш эле деп көрсөтөт [7:216]. Бирок кийин чыккан «Кыргыз тилинин тарыхы боюнча пикирлер» деген макаласында аталган сөздөрдүн ичинен **белен, сонун, сонурка, каалга** жана башкаларды гана байыркы кыргыз доорунда (болжолу, мезгил жагынан биздин заманга чейинки II кылымдын акырынан биздин жыл эсептөөнүн сегиз-тогуз кылымын ичине алат) монгол тилинен тува, хакас жана алтай тилдери менен бирге кабыл алган сөздөр дейт да, **темене, шибеге, топчу, таар, керээз, салаа, унаа, келегей** жана башка сөздөрдү орто кыргыз доорунда (X кылымдан XV кылымга чейин) кыргыз-алтай жалпылык мезгилинде кирген деп белгилейт [6:10-13].

Ошондой эле академик Б.М.Юнусалиев кыргыз тилине башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн мезгилдерин болжол менен бир нече доорлорго бөлүп карайт.

Мисалы, монгол тилинен кыргыз тилине кабыл алынган сөздөр, жогоруда айтылгандай, XIV кылымга чейинки мезгилге таандык деп болжолдонот.

Ал эми иран тилдеринен кыргыз тилине кирген сөздөр X-XI жана XVI кылымдан кийинки мезгилдерди камтыйт.

Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр XVII кылымдан кийинки учурларга тийиштүү деп белгиленет.

Орус тилинен кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөр, негизинен, XIX кылымдан башталат.

Б.Я.Владимирцов түрк сөз-дөрүнүн монгол тилине кирүү мезгилин монгол империясы түзүлгөнгө чейинки мезгилде (XIII кылым), ал эми Г.Д.Санжиев XIII-XV кылымдарды белгилейт [3].

Ал эми Ж.Сыдыков кыргыз тилине монгол тилдеринин сөздөрүнүн өздөштүрүлүшүн шарттуу түрдө экиге: 1) байыркы жана ортоңку доорлорунан XII кылымга чейинки кыргыздардын Мон-голиянын территориясынан - Кыргыз-Нордон Энесай бойлоруна келген учурга (мисалы, кидандар менен байланыштагы учурлары жана кыргыз мамлекетинин өнүгүп жана алсызданган мезгили); 2) XIII-XIV кк. Чыңгыз хандын кыргыз мамлекетин биротоло жок кылган жана кыргыз урууларынын негизги массасынын Тянь-Шанга сүрүлүшү, кыргыз элинин калып-танып калган учуру, XV-XVI кылымдардан тартып, ойроттордун бийлиги аяктаган XVIII кылымга чейинки доорлорго бөлүштүрөт да, андан ары монгол тилдеринен кирген сөздөрдүн колдонулушу басандап, ислам дининин Орто Азияга кеңири таралышы, арабдардын басып келиши менен араб сөздөрү түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине да активдүү колдонула баштаган деген пикирди айтат [4:109].

С.Сыдыков түрк, монгол, тунгус-манчжур тилдерин байыркы мезгилдердеги карым-катышы бир нече жүздөгөн жылдарда болгон дейт да, төмөндөгүдөй мезгилдерди эске алат: IV-VI кылымдар - монгол тилдүү Орто Азиядагы жуж-жандардын жогору-лашы, VIII кылымдын ортосуна чейинки кидандарга түрктөрдүн вассалдык көз карандылыкта болушу; VIII-XII кылымдар Орто Азия жана түштүк аймактагы түрк тилдүү элдерди монголдордун басып алышы, ойроттордун XVIII кылымга чейинки бийлик кылуусу [5:19-20].

Андан ары С.Сыдыков ушундай мезгилдештирүүнүн илимий негизи бар экендигин белгилейт да, **салык, тээрэм (тегирмен), хаалга(н)** (эшик, дарбаза), **босго** (босого), **хошиг** (көшөгө) сыяктуу монгол сөздөрү орто түрк жана жунгар мезгилинде гана кириши мүмкүн. Ал эми **көк, кара, күч, катуу, өлүк** сыяктуу түрк-монгол тилдерине орток сөздөр мурда кирген, себеби булар байыркы түрк жазма эстеликтеринде бар дейт [5:22-23].

Биздин пикирибизче, XIII-XV кылымдарда, монголдордун басып алуу мезгилинде түрк урууларынын ичине сиңип кетип, башка түрк элдери сыяктуу тяньшандык монголдордон да кыргыз тилине сөздөр кирген болуу керек.

Ошондой эле жогорудагы изилдөөчүлөр белгилеп кеткендей, XVII кылымдын башынан тартып XVIII кылымдын орто ченине чейин калмактар менен кыргыздардын ортосундагы бир жарым кылымга созулган согуштук кагылышуулар да кыргыз тилинин лексикасына таасирин тийгизген деген пикирдебиз.

Кыскасы, бул маселе али чечиле элек, кеңири изилдөөгө алынарлык талаш маселелерден болуп саналат.

Монгол тилинен кыргыз тилине кирген сөздөрдүн көпчүлүгү эки тилде параллель колдонулат. Алар турмуш-тиричилик жана мал чарбачылык лексикасына тиешелүү, анткени ошол монгол жана түрк элдеринин экономикалык жана турмуш-тиричилик, кээде саясий шарттары да бири-бирине болгон окшоштуктар менен түшүндүрүлөт. Бирок ошол лексикалык параллелдер түштүк-батыш түрк тилдерине көбүрөөк мүнөздүү. Бул кубулуш ал элдердин Борбордук Азияда

жанаша жашаган учурларында жаралган.

Монгол сөздөрү түрк тилдерине, түрк сөздөрү монгол тилине кирип, өзгөрүүгө дуушар болгон. Ушунун натыйжасында, сырттан кирген монгол сөздөрү өзүнүн маанилерин жогото баштаган. Маселен, **алаңгир** деген кыргыз-монгол тилине орток сөз **жаа**, **саадактын бир түрү**. Бул сөз **бүлүк салуу**, **бүлүндүрүү**, **кыйракан**, **чатак** деген өтмө мааниге да ээ болгон.

Кыргыз жана монгол тилдеринде параллель колдонулган сөздөр төмөнкүлөр: **аленгир** (1. жаа, саадактын бир түрү); 2. өтм. бүлүк салуу, бүлүндүрүү кыйракан, чатак; **асман** (бычылган бука, теке, кочкор), **баатыр**, **кайран** (1. эсил, чиркин, артык; 2. өтм. Кап! Аттигинай!), **кандагай** (1. бугунун териси; 2. бугунун же эликтин терисинен жасалган шым), **каң** (каңылтыр идиштердин тышынан калай менен бекитүү), **коңур** (жоош, жөнөкөй, момун), **кубаар** (жети ата, түп ата), **эжигей** (монг. ээзгей; жаш козунун жумурундагы уузга уюткан ынак сүттөн кайнатып алган ширелүү тамак), **эм** (дары, дарылоо) ж.б.

Кыргыз элинин улуу эпосу «Манаста» да монгол тилинен кирген сөздөр бар. Алардын көпчүлүгү – курал-жарактын аттары жана чарбачылыкка байланыштуу сөздөр, ошондой эле административдик мансаптардын ата-лыштары. Мисалы, **жебе** (саадактын огу):

Жебелерин асынып,

Жергелешип бастырып?

Колокторун асынып,

Кылкылдашып бастырып.

(С.О., «Манас», 1-китеп, 137-б.)

Алаңгир (жаа, саадактын бир түрү):

Аленгир жаа асынган

Азезил шайтан азгырган

Нескара деген эр экен.

(С.О., «Манас», 1-китеп, 190-б.)

Калдай (1, штаб офицери;

2, монгол-калмактардагы административдик мансаптардын бири):

Жаң-жуңуна жарылдап,

Калдайына каңкуулап,

Доотайына добурап,

Дуу-дууга арзын беришип

(С.О., «Манас», 1-китеп, 149-б.)

Бөкө (балбан, алп, күчтүү):

Өнөр билген аярың,

Өчтөшкөндүн баарысын

Өтүн жара саярың,

Күрөшсө жыкчуу **бөкөндү**,

Күүлөп чыгар жекенди

(С.О., «Манас», 1-китеп, 231-б.)

Коломсок (жаанын огун салган баштык):

Алеңгир жаа, сыр жебе,

Коломсокто огу бар.

Көтөн ооз көк бараң

Милтесинде чогу бар.

(С.О., «Манас», 1-китеп, 255-б.)

Карик (сараң, ачкөз, катуу баш, бакыл):

Бир тайды аяп салганың,

Калкка маалим болдуң го,

Карик болуп калганың.

(С.О., «Манас», 1-китеп, 267-б.)

Монгол тилдеринен кирген сөздөрүнүн ичинен эпосто эң жогорку жыштыкта учураган сөз – **баатыр**. Ал бардыгы болуп 1925 жолу колдонулуп, С.Орозбаковдун вариантында 844 жолу, С.Кара-лаевдин вариантында 1081 жолу, анын ичинен «Манаста» 383 жолу, «Семетейде» 345 жолу, «Сейтекте» 353 жолу колдонулган. Экинчи орунда **кайран** бардыгы болуп 1052 жолу колдонулган да, С.Ороз-баковдун вариантында 1046 жолу, анын ичинде «Манаста» 314, «Семетейде» 488, «Сейтекте» 244 жолу учурайт. Үчүнчү орунда **улук** 286 жолу колдонулган. С.Орозбаковдун вариантында 121, С.Каралаевдин вариантында 165, анын ичинен «Манаста» 81, «Семетейде» 40, «Сейтекте» 44 жолу колдонулган. Андан кийинки орунда **олжо** турат. Ал С.Орозбаковдун вариантында 44 жолу, С.Каралаевдин вариантында 201 жолу колдонулат да, «Манаста» 81, «Семетейде» 61, «Сейтекте» 59 жолу учурайт. Андан кийинки орунда **жаа** сөзү турат. Ал бардыгы болуп 218 жолу колдонулган. С.Орозбаковдун вариантында 39, С.Каралаевдин вариантында 179 жолу, анын ичинде «Манаста» 55, «Семетейде» 81, «Сейтекте» 45 жолу колдонулган. Ал эми түмөн 155 жолу колдонулган. С.Орозбаковдун вариантында 50 жолу, С.Каралаевдин вариантында 105 жолу учурайт да, «Манаста» 25, «Семетейде» 45, «Сейтекте» 35 жолу колдонулгандыгын көрөбүз. Андан кийинки жыштыкта **күрмө** 79 ирет колдонулган. С.Орозбаковдун вариантында 11 жолу, С.Каралаевдин вариантында 68 жолу, анын ичинде «Манаста» 44, «Семетейде» 17, «Сейтекте» 7 жолу колдонулган. **Туулга** 62 ирет колдонулган, С.Орозбаковдун вариантында 15, С.Каралаевдин вариантында 47, анын ичинде «Манаста» 11, «Семетейде» 23, «Сейтекте» 13 жолу учурайт. **Кандагай** 55 жолу колдонулуп, С.Орозбаковдун вариантында 21 ирет, Саякбайда 34 ирет колдонулган да, «Манаста» 21, «Семетейде» 9, «Сейтекте» 4 ирет колдонулган. Андан кийинки орунда **жебе** 46 ирет колдонулган. С.Орозбаковдун вариантында 19, С.Каралаевдин вариантында 27, анын ичинде «Манаста» 11, «Семетейде» 10, «Сейтекте» 6 ирет кездешет. **Саадак** бардыгы болуп 50 жолу, 40 ирети Сагымбайдын вариантында колдонулган. С.Каралаевдин вариантында 10 ирет жолугат, анын ичинен «Манаста» 6, «Семетейде» 1 ирет, «Сейтекте» 3 ирет кездешет. **Боконо** 35 ирет колдонулган, С.Орозбаковдун вариантында 1 гана ирет, ал эми С.Каралаевдин вариантында 34, «Манаста» 15, «Семетейде» 12, «Сейтекте» 7 ирет колдонулган. **Торко** бардыгы болуп 27 жолу колдонулган да, С.Орозбаковдун вариантында 7 ирет, С.Каралаевдин вариантында 20 ирет, анын ичинен «Манаста» 8, «Семетейде» 16, «Сейтекте» 1 ирет учурайт. Андан кийинки орундарда 25 ирет колдонулган **теңир**, 22 ирет колдонулган **алеңгир**, **белен**, 21 ирет колдонулган **буркан**, 19

ирет колдонулган **капкан, нөкөр**, 15 ирет колдонулган **бичик, отогот**; 11 ирет колдонулган **малакай** турат. **Бөкө, чидер** 9 иреттен; **алаңгир, заң, улан, нөөкөр** 6 иреттен; **аргамжы, буйла, татай, чулу, эм** 5 иреттен колдонулган. Ал эми төрт иреттен колдонулган сөздөр: **аксокто, дөрбөндөр, домок, жакы, коломсок, коңур, күрөө, чолоо**; 3 иреттен колдонулган сөздөр: **зээр, кубаар, отого, чаган**; 2 ирет колдонулган сөздөр: **булгун, лаайлама, улут, чээн** сөздөрү болуп эсептелинет. Ал эми **аймак, алаңгир, битик, бодо, дорго, жаа-жебе, жайсан, комокой, лайлама, тамга** бир гана ирет учурайт.

Жогоруда көрүнүп тургандай, монгол тилдеринен кирген сөздөр С.Орозбаковдун вариантына караганда С.Каралаевдин вариан-тында көбүрөөк учурайт.

«Манас» эпосундагы көпчүлүк монгол сөздөр кыргыз-монгол же түрк-монгол тилдеринде параллель колдонулат. Буга **баатыр, хан, күрмө, боконо, тамга** ж.б.у.с. сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

Монгол тилинен кирген сөздөрдүн ичинен өздөштүрүлгөн сөздөргө **баатыр, кайран, улук, ажо, жаа, түмөн, хан, күрмө, туулга, кандагай, жебе, саадак, каалга, теңир, белен, капкан, жосун** сыяктуу сөздөрдү киргизүүгө болот. Ал эми жыштыгы боюнча учураган **бичик, отогот, бөкө, алаңгир, коломсок, отого, чаган, жайсан, комокой, лайлама** сыяктуу сөздөр өздөштүрүлбөгөн сөздөр болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Батманов И.А. Пути развития и источники формирования киргизского языка. //Известия Кирг. ФАН СССР. вып. VIII. – Фрунзе, 1947.
2. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология. - Бишкек: ЖЭКА, 1999.
3. Санжиев Г.Д. Современный монгольский язык. – Москва, 1959
4. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый (этно) лингвистикалык очерк), КР ИУА Тил илими институту. – Бишкек: Бийиктик, 2002, 109-б.
5. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели. – Фрунзе, 1983, 19-20-бб.
6. Юнусалиев Б.М. Заметки по истории киргизского языка. // Очерки грамматики и лексики киргизского языка. – Фрунзе, 1965, 10-13-бб.
7. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Фрунзе, 1959, 216-бет.